QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

# ANTIK DAVR XORAZM VOHASIDA IJTIMOIY-IQTISODIY TUZILMA VA XO‘JALIK MUNOSABATLARI

https://doi.org/10.70728/a.series.v08.i02.092

*Urganch davlat universiteti magistranti*
***Farxadov Zoyir Xushnud o‘g‘li***
*Urganch davlat universiteti magistranti*
***G‘afurova Mahliyobonu Ulug‘bek qizi***

**Annotatsiya.**Mazkur maqolada antik davr Xorazm vohasida ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmaning shakllanishi va rivojlanish jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda dehqonchilikka asoslangan xo‘jalik tizimi, sug‘orish inshootlari va jamoaviy mehnat munosabatlarining jamiyat hayotidagi o‘rni yoritiladi. Arxeologik topilmalar, yozma manbalar va saroy hamda ibodatxona hujjatlari asosida Xorazmda yer egaligi, soliqqa tortish tizimi, hunarmandchilik va savdo-sotiq munosabatlari o‘rganiladi. Shuningdek, katta oila jamoalari, qullik munosabatlari va ma’muriy boshqaruv tizimining ijtimoiy hayotga ta’siri ochib beriladi. Tadqiqot natijalari antik davr Xorazm jamiyatining murakkab va rivojlangan ijtimoiy-iqtisodiy tizimga ega bo‘lganligini ko‘rsatadi.

**Kalit so‘zlar.** Antik Xorazm, ijtimoiy-iqtisodiy tuzilma, dehqonchilik, sug‘orish tizimlari, jamoa xo‘jaligi, ibodatxona xo‘jaligi, saroy xo‘jaligi, soliqlar, hunarmandchilik.

**Аннотация.** В статье анализируются процессы формирования и развития социально-экономической структуры Хорезмского оазиса в античный период. Особое внимание уделяется земледельческому хозяйству, ирригационным системам и формам общинной организации труда. На основе археологических материалов, письменных источников, а также дворцовых и храмовых документов рассматриваются вопросы землевладения, налогообложения, ремесленного производства и торговли. Раскрывается роль крупных семейных общин, зависимого населения и административной системы управления в социально-экономической жизни Хорезма. Полученные результаты свидетельствуют о высоком уровне развития хозяйственных и общественных отношений в античном Хорезме.

**Ключевые слова.** Античный Хорезм, социально-экономическая структура, земледелие, ирригация, общинное хозяйство, храмовое хозяйство, дворцовое хозяйство, налоги, ремесло.

**Abstract.** This article examines the formation and development of the socio-economic structure of the Khorezm Oasis during the Antique period. The study focuses on agriculture-

based economic systems, irrigation networks, and communal forms of labor organization. Using archaeological evidence, written sources, and palace and temple documents, the research analyzes land ownership, taxation, craft production, and trade relations in ancient Khorezm. Particular attention is given to large family communities, forms of dependent labor, and the administrative management system. The findings demonstrate that ancient Khorezm possessed a complex and highly developed socio-economic system.

**Keywords.** Ancient Khorezm, socio-economic structure, agriculture, irrigation systems, communal economy, temple economy, palace economy, taxation, crafts.

**Kirish.** Qadimgi Xorazm vohasi Markaziy Osiyo sivilizatsiyalarining eng qadimgi va yirik madaniy-siyosiy markazlaridan biri sifatida alohida ilmiy ahamiyatga ega. Antik davrda ushbu hududda shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, sug‘orma dehqonchilikka asoslangan xo‘jalik tizimi, hunarmandchilik va savdo aloqalari Xorazm davlatining siyosiy barqarorligi va iqtisodiy qudratini ta’minlagan muhim omillar hisoblanadi. Xususan, voha-tumanlarga asoslangan hududiy tuzilma, jamoaviy mehnat an’analari va markazlashgan boshqaruv tizimi qadimgi Xorazm jamiyatining o‘ziga xos rivojlanish modelini yuzaga keltirgan.

Antik davr Xorazm tarixini o‘rganishda saroy va ibodatxona xo‘jaliklari, yer egaligi va soliqqa tortish tizimi, shuningdek, katta oila jamoalarining xo‘jalik faoliyati muhim ilmiy masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Arxeologik topilmalar, yozma hujjatlar va epigrafik materiallar asosida Xorazmda ijtimoiy tabaqalanish, qullik munosabatlari hamda davlat tomonidan nazorat qilingan xo‘jalik mexanizmlarining mavjud bo‘lganligi aniqlanmoqda.

**Adabiyotlar tahlili.** Antik davr Xorazm tarixini o‘rganish XX asrning birinchi yarmidan boshlab tizimli ilmiy yo‘nalish sifatida shakllandi. Dastlabki tadqiqotlar asosan arxeologik ekspeditsiyalar natijalariga tayangan bo‘lib, Xorazm vohasida qadimgi shaharlar, qal’alar, ibodatxonalar va sug‘orish inshootlari aniqlangan. Ushbu izlanishlar natijasida Xorazm hududida rivojlangan sug‘orma dehqonchilik madaniyati va murakkab xo‘jalik tizimi mavjud bo‘lganligi ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Keyingi davr tarixshunosligida Xorazmning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasi, yer egaligi va jamoaviy xo‘jalik munosabatlari masalalariga alohida e’tibor qaratildi.

**Metodologik asoslari.** Mazkur tadqiqot tarix fanida qabul qilingan ilmiy-metodologik tamoyillarga asoslanadi. Tadqiqot jarayonida tarixiylik, xolislik va tizimlilik prinsiplari asosiy metodologik mezonlar sifatida qo‘llanilib, antik davr Xorazm vohasidagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar tarixiy rivojlanish ketma-ketligi hamda tabiiy-geografik va ijtimoiy omillar bilan uzviy bog‘liqlikda tahlil qilindi.

Tadqiqot davomida tarixiy-taqqoslash, arxeologik tahlil, manbashunoslik va tarixiy-tizimli yondashuv usullaridan kompleks foydalanildi.

**Tahlil.** Mil.avv. VI-V asrlarda Xorazm vohasida aholining joylashishida mutlaq yangi tamoyil namoyon bo‘lib, voha-tumanlarga asoslangan hududiy birliklar shakllana boshladi.

Jamiyat asosini dehqonchilik uy-qo‘rg‘onlarida yashagan katta oila jamoalari tashkil qilib, birlamchi ijtimoiy tashkilot sifatida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish sohasida yetakchilik o‘rnini egallab oldi. Bunday oilalar jamoa a’zolari hududiy birliklar doirasidagi yirikroq uyushma – qo‘shnichilik jamoalari tarkibiga kira boshladi.

Markaziy Osiyoda jamiyatning ijtimoiy tabaqalanishi haqida ma’lumotlar dastlab “Avesto” da yoritilib, manbada aholining ozod qismini tashkil qilgan kohinlar, jangchilar, chorvadorlar va hunarmandlar tilga olinadi[7,Б.23.]. Antik davrida jamiyat tarkibi o‘zgarib, “Avesto” da eslatib o‘tilmagan dehqonlar o‘troq aholining ko‘pchiligini tashkil etadi. Shuningdek vohalarda dehqonchilik bilan birga yaylov chorvachiligi rivojlangan.

Tadqiqotchilarning yozishicha, mazkur davr Xorazm voha-tumanlardagi yerga alohida oila jamoalari egalik qilishgan. Ularga tegishli tomorqalar – dalalar paxsa devorlari bilan o‘rab olingan va har bir uyning hovlisida tandirlar, yozgi uchoqlar va xo‘jalik o‘ralar bo‘lgan[5,cc.42-47.]. Bunday turarjoylar, dalalar va yordamchi xo‘jalik-maishiy imoratlar bilan birgalikda uy xo‘jaligini tashkil qilgan. Yaylovlar va sug‘orish inshootlardan foydalanish jamoatchilik tamoyilga asoslanganini taxmin qilishimiz mumkin. Huddi shunday voha-tuman miqyosida yo‘llar qurish, ko‘priklarni barpo etish kanallar va quduqlarni qazish ishlari jamoatchilik asosida umumiy tarzda amalga oshirilgani bo‘lishi kerak edi. Qishloq xo‘jaligi rivojlangan vohalarda yer va suvdan foydalanish tizimini yaratish va uni boshqarish dolzab vazifaga aylangan. Suvdan foydalanishda jamoalar o‘rtasida yuzaga kelgan muammolarni hal etish va suvni turli dalalar bo‘ylab taqsimlash vazifalari suvchi kabi amaldor tomonidan bajarilgani ehtimoldan holi emas, chunki sug‘orma dehqonchilik va sun’iy sug‘orish inshootlarning ahvolini markaziy boshqaruv tizimi nazorat qilib turgan. Shuning uchun ham suvchi vazifasini bajargan odam, o‘z ishi uchun ma’lum miqdorda hak olishini faraz qilishimiz mumkin.

Tuproqqal’a saroy hujjatlari va Qal’aliqir-2 ibodatxonasida topilgan yozuvlar Xorazmda saroy va ibodatxonalar o‘z yer mulkiga va aholi yashagan joyiga ega bo‘lganidan guvohlik berib, shuningdek, podshoh va ibodatxona xazinalariga kelib tushgan turli mahsulotlar qayd etilgan. Masalan, Qal’aliqir 2 ibodatxonasidan topilgan xumlar parchalaridagi yozuvlarda “Rashndatakka soliq”, “Vaxshdatakka soliq” va “barcha qullarga soliq” degan so‘zlar bor[4,C.189.]. Bu yozuvlarida Ko‘zaliqir 2 ibodatxonasi atrofida yashagan dehqonchilik jamoalari a’zolariga va ibodatxona xo‘jaligida xizmatlarni bajargan odamlarga belgilab berilgan soliqlar miqdori xususida so‘z yuritilgan bo‘lishi kerak. V.A.Livshis yozuvlarning ma’nosini izohlashda “barcha qullarga (yoki “xizmatkorlarga”) soliq” kabi variantini taklif qilgan. Soliqlar, asosan, qishloq xo‘jalik mahsulotl to‘lovlari shaklida yig‘ib olingan ayrim holatlarda soliq tanga pullar va hunarmandchilik buyumlar shaklida davlat omborxonasiga topshirilgan.

Ibodatxonadan aniqlangan sopol parchalari yuziga bitilgan yozuvlar ichida moliyaviy xujjatlar mavjud bo‘lib, ularda oltin narsalar orasida kumush tangalar tilga olinadi. Mazkur narsalar va tangalar ehson shaklidagi tushumlar bo‘lishi ehtimoldan holi emas. Qiyoslash

misolida, qayd etish joizki, shunday ehsonlar Baqtriyadagi Taxti Sangin ibodanxonasidan topilgan hamda Oyxonim saroyning g‘aznasida aniqlangan sopol idishlarning sirtidagi yozuvlaridan ma’lum.

Shularni hisobga olib, Xorazmda ham Qo‘yqirilganqal’a, Elxaras, Qal’aliqir, Oqchaxonqal’a va Tuproqqal’adagi davlat miqyosda markaziy, katta ibodatxonalari podshohlar tomonidan, birinchi galda, o‘z manfaatlariga xizmat qilish uchun qurilgani ehtimoldan holi emas. Ushbu ibodatxonalar o‘z yerlari, hunarmandchilik ustaxonalari, omborxonalari, mulki, chorva podalari va xizmatkorlariga ega bo‘lishgan. Umuman olganda, qadimgi Xorazm yozuvlari, o‘zining katta va boy xazinasiga ega saroy va yirik ibodatxona xo‘jaliklari mavjudligini ko‘rsatib beradi.

Yana bir muhim masala shundan iboratki, Tuproqqal’adan topilgan va “Xonadonlar ro‘yxati” nomida fanga joriy etilgan hujjatlar asosida Xorazmning qadimgi tarixiga oid katta oilaning tuzilishi qayta tiklanganligi ma’lum. Yozuvlarda avval uy egasi, katta patriarxal oila boshlig‘i “Sunvan uyi” (xonadoni), “Gaunshami uyi”, “Shirmanak uyi”, deb tilga olinadi va keyin uning voyaga yetgan o‘g‘illari, xonadon sohibining xotini va ba’zi holatlarda onasi, kuyovi hamda ular barchasining qullari sanab o‘tilgan. V.A.Livshisning fikriga ko‘ra, oila tarkibida kuyovning mavjudligi turmushga chiqqan qiz ota oilasida qolishi mumkin bo‘lganini ko‘rsatadi. Uy xo‘jaliklarida 12 dan 17 tagacha qullar bo‘lgan.Xonadonlar ozod erkaklari soniga nisbatan hisoblarga ko‘ra, qullar kattaroq miqdor tashkil etishadi[3].

Qullar qarzga botgan yoki o‘z mulkini yo‘qotgan, yashash uchun daromadi yetmagan jamoa a’zolari bo‘lishi kerak, chunki ular va oilaning ozod vakillari xorazmcha ismlarga ega bo‘lgan. Tahlil qilingan ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, qadimgi Xorazmda “uy qulchiligi” deb atalgan tobelik shakli bo‘lib, qullar mehnatidan nafaqat xonadonlar ro‘zg‘orida, balki ishlab chiqarish sohalarida keng foydalanilgan. Qullar har bir xonadon a’zosiga tegishli bo‘lsada, lekin ularning xususiy mulki bo‘lmagan va shu sababdan huquqlari aniq cheklanib, xonadon xo‘jaligidagi xizmatlari uchun ta’minotga ega bo‘lishgan. Ozod kishilarga nisbatan qullar “bandak” deb nomlangan. Bu atama bir odamning boshqasiga tobeligini anglatuvchi tushuncha bo‘lgan.

Qadimgi Xorazm iqtisodiyoti asosini qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilik va savdo-sotiqni tashkil etgan. Sug‘orma dehqonchilik yuqori darajada rivojlangan. Dehqonchilik qurollari ancha takomillashib, temir tishli omoch, ketmon va belkurak yordamida dalalarga ishlov berish ancha osonlashdi. Temir o‘roqlar xosil yig‘ish jarayonida ishlatilgan. Bunday o‘roqlardan jamoalar qishloq xo‘jalik ishlarida foydalanish, arxeologik topilmalarga ko‘ra, mil. avv. V asrda boshlanadi[2,C.154.].

**Natijalar.** Antik davrida Xorazm vohasida an’anaviy bug‘doy, arpa, tariq yetishtirilib, ehtimol, sholi ham ekilgan. Yunon geografi va tarixchisi Strabonning aytishicha, sholikorlik Baqtriyada, ya’ni Oks (Amudaryo) havzasida rivojlangan. Yunon muallifi shunday yozadi: “Aristobulning so‘zlariga ko‘ra sholi ko‘p boshoqlar va ancha don hosil qilishi uchun suv to‘silgan joylarda ekilgan bo‘lib, to‘ppa-to‘g‘ri suvdan o‘sib chiqadi.”.

Tuproqqal’ada aniqlangan devoriy rangli suratlarda hamda boshqa arxeologik yodgorliklardan topilgan sopol idishlarning sirtidagi tasvirlarda, bog‘ va uzumzor oralab meva va uzum terib yurgan ayol va erkaklar ifodalanganligi, Xorazmda uzum yetishtirish va bog‘dorchilik keng rivojlanganidan guvohlik beradi. Uzumdan may tayyorlash va katta sopol idishlarda saqlash bilan bog‘liq bo‘lgan inshootlar, ko‘p xumlar, Xorazmning turli dehqonchilik vohalarida aniqlanib, shuningdek, o‘rik va shaftoli danaklari topilgan.

Katta oila jamoalari qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlab, o‘z ehtiyojlarini qondirib turganlar hamda soliqlarni mahsulot bilan to‘lashgan. Uy sharoitida ip yigirish, to‘qimachilik, kiyim tikish, bo‘yra to‘qish, yog‘och va suyakka ishlov berish hamda charm ishlab chiqish rivojlangan.

Ixtisoslashtirilgan hunarmandchilik ichki va tashqi bozor uchun ishlardi. Tadqiqotning oldingi sahifalarida kulolchilik ishlab chiqarish va metallga ishlov berish haqida so‘z yuritilgan edi. Saroy, ibodatxonalar xo‘jaliklarda va voha-tumanlardagi o‘z do‘kon-ustaxonalarga ega metallga ishlov beruvchi ustalar, qurolsozlar, zargarlar, kulollar va boshqa hunar egalari faoliyat yuritib, maxsus buyumlarni ishlab chiqarishgan. Masalan, Tuproqqal’a hujjatlarida 10 dona arava g‘ildiragi topshirilgani qayd etilgan. Mazkur yozma ma’lumot g‘ildirak va arava yasovchi hunarmandlarning mavjudligidan dalolat beradi.

Xorazmning iqtisodiy hayotida ayirboshlash va tashqi karvon savdosi katta ahamiyat kasb etgan. Mil.avv. II asrning oxiridan Xorazmda hukmdorlarning tangalari zarb etilib, mamlakat iqtisodiy munosabatlariga pul muomalasi kiradi va mintaqalararo bozor rivojlanadi[1,C.50.]. Shuningdek ichki bozorda natural mahsulot almashish jarayoni davom etadi. Tashqi savdo yo‘nalishlari, Amudaryo, Uzboy o‘zani, Sharqiy Kaspiy hududlari bo‘ylab, Xorazmni Baqtriya, Marg‘iyona, Parfiya va Eron bilan bog‘lagan, shu qatorda Xorazm vohasidan Yevroosiyo dashtlariga tranzit savdo yo‘llari o‘tgan. Amudaryo suv yo‘li va Baqtriya hududi orqali Hindiston bilan ham savdo aloqalar rivojlangan, buni voha qadimiy shaharlarida ko‘p miqdorda topilgan kushon podshohlarning tangalari tasdiqlab beradi[6,cc.10-21.].

Yevroosiyo dashtlarida yashagan ko‘chmanchi chorvadorlarning mozor qo‘rg‘onlarida nafaqat Hindiston va Eronda yasalgan hunarmandchilik buyumlari aniqlangan, balki G‘arbiy Sibirdagi Isakov mozor qo‘rg‘onidan topilgan, kumushdan ishlangan, sirtida Xorazm yozuvi mavjud, ikkita idish ham e’tiborga molikdir. Ushbu topilmalar xorazmliklarning tashqi iqtisodiy aloqalarda faol ishtirok etganini ko‘rsatadi. Tashqi tranzit karvon savdosi Xorazm davlatining markaziy boshqaruvi nazoratida bo‘lib, keng taraqqiy topgan.

**Xulosa.** Antik davri Xorazmda shaharlar, alohida qal’alar va dehqonchilik uy-qo‘rg‘onlar shakllandi. Ba’zi yirik shaharlar sulolaviy va diniy markazlar, boshqalari hunarmandchilik, savdo markazlari bo‘lgan, qal’alarda qishloq xo‘jalik mahsulotlarning omborxonalari joylashgan.

Qo‘yqirilganqal’a, Qal’aliqir 2 ibodatxonalarida hamda Okchahonqal’a va Tuproqqal’a saroy-ibodatxonalarida qo‘lga kiritilgan ilmiy ma’lumotlar, Xorazm davlatidagi yirik

ibodatxonalar va podshoh saroyi o‘z xo‘jaliklariga – chorva podalari, yerlari, hunarmandchilik ustaxonalari va xazinasiga ega bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Podshohlik aholining asosiy qismini qishloq xo‘jalik jamoalari (dehqonlar, chorvadorlar) tashkil qilib, shuningdek, ijtimoiy tarkibda zodagonlar, kohinlar, jangchilar, hunarmandlar, savdogarlar va xorazm yozuvlariga ko‘ra, qaram kishilar qullar mavjud bo‘lgan. Qullar yordamida dehqonchilik, qurilish ishlari va boshqa xizmatlar amalga oshirilgan.

Xorazm davlati siyosatida ma’muriy-soliq yig‘uvchi tizimini tashkillashtirish va aholini soliqqa tortish katta ahamiyat kasb etgan. Shu sababdan, davlat o‘z aholisining xavfsizligini shaxs va mulk himoyasini ta’minlash kerak edi, chunki qishloq xo‘jalik jamoalari va hunarmandlar davlatga daromad keltiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy tizimning asosi bo‘lgan.

Davlatning hududiy-ma’muriy bo‘linishi, alohida sug‘orish hududlari, irrigatsiya voha-tumanlariga ajratilishi ham, ko‘p jihatdan soliq siyosati bilan bog‘langan. Bu hududiy tuzilishning yaratilishi mahalliy boshqaruv va ichki nazoratga, yer va suvdan foydalanish tartibiga, jamoa a’zolarining davlat ishlariga (sug‘orish inshootlar - kanallarni qazish, ko‘priklar va yo‘llar qurish, dashtlarda karvon yo‘llari bo‘ylab quduqlarni qazish, xom g‘isht tayyorlab, qa’alar qurilishi joylariga yetkazib berish) va boshqa majburiyatlarga ko‘maklashgan.

Hunarmandlar va savdogarlar jamiyatning iqtisodiy hayotida muhim o‘rin tutgan. Xorazmda hunarmandchilik ustaxonalari va turlicha kasblar ustalarning uylari dehqonchilik vohalarida va davlat qal’alarining atroflarida joylashgan. Ichki savdo, mahsulot almashinuvi asosan natural shaklda amalga oshirilgan. Uzoq masofadagi tashqi savdo-sotiq tizimi, mintaqalararo bozor taraqqiy topishi natijasida Xorazm davlatida tangalar zarb qilingan.

**Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Вайнберг Б.И. Монеты древнего Хорезма. – М.:1977. – С.50.

2. Воробъёва М.Г. Дингильдже. Усадьба I тысячелетия до н.э. в древнем Хорезме // МХЭ. – М.: 1973. Вып.9. – С.154.

3. Лившиц В.А. Документы // Топрак-кала. Дворец.Тр.ХАЭЭ. – М.: 1984. Т.XIV. – С.265-266.; Памятники хорезмийской письменности // ВДИ. – М., 2009. – № 3. – С. 108-109.

4. Лившиц В.А. Надписи и документы // Калалы-гыр 2. Культовый центр в древнем Хорезме. – М.:ИВЛ, 2004. – С.189.

5. Неразик Е.Е. Материалы по землепользованию и землевладению в Хорезме первых веков н.э. // Этнография и археология Средней Азии. – М.: Наука, 1979. – С.42-47.

6. Ртвеладзе Э.В. Находки монет на Великом Индийском пути // Нумизматика Центральной Азии. – Ташкент: 2010. Вып IX. – С.10-21.

7. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистан илк ёзма манбаларда. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б. 23.